

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ – Υπεύθυνος: Δημήτρης Αρβανιτάκης
ΣΕΙΡΑ: Νεοελληνική Ιστορία

Γιώργος Γ. Αλισανδράτος

ΚΕΙΜΕΝΑ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟ
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟ

*Εκδοτική φροντίδα
Δημήτρης Αρβανιτάκης*

Στο εξώφυλλο το έμβλημα του «Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων». Προέλευση:
Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Ίδρυμα της
Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2008.

© 2008 Μουσείο Μπενάκη – Τασία Ευθυμιάτου-Αλισανδράτου

Μουσείο Μπενάκη, Κουμπάρη 1, 106 74 Αθήνα
Τηλ.: 210-3671000, fax: 210-3671063
E-mail: benaki@benaki.gr
www.benaki.gr

x f

ISSN 1790-7578
ISBN 978-960-476-011-4

ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

ΑΘΗΝΑ 2008

Ο ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ
(1848-1864)
ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ*

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ «ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΣ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΣ» εννοούμε το εθνικό και δημοκρατικό κίνημα που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα τον καιρό της Αγγλοκρατίας και οδήγησε στην ένωσή τους με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος (1848-1864).

Η πολιτική δράση του Ριζοσπαστισμού εκδηλώθηκε επίσημα στην Κεφαλονιά το 1848, όταν εδόθηκε για πρώτη φορά από την αγγλική Προστασία το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας και τον άλλο χρόνο το δικαίωμα της σχετικής ελευθεροψηφίας και συνεχίστηκε εντατικά ως το 1864, δηλ. ως τη χρονιά που πραγματοποιήθηκε η Ένωση. Το κίνημα όμως είχε και αρκετή προϊστορία –ήδη από το 1830– και ιδεολογικές απηχήσεις στην Ελλάδα μετά την Ένωση.

Το θέμα είναι μεγάλο και γοητευτικό, αλλά δυστυχώς ο χρόνος που έχουμε στη διάθεσή μας δεν αρκεί ούτε για μια περιληπτική σκιαγράφησή του. Θα προσπαθήσω λοιπόν να είμαι όσο γίνεται πιο σύντομος – και δεν είμαι βέβαιος αν θα το κατορθώσω.

* [Σημείωση Γ. Γ. Αλισανδράτου στην έκδοση: *Το Ιόνιο. Περιβάλλον-Κοινωνία-Πολιτισμός: Πρακτικά Συμποσίου 1984, Αθήνα, 15-17 Οκτωβρίου*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα 1984, σσ. 25-43:] «Το κείμενο της ομιλίας αυτής αποτελεί συνοπτική μορφή ευρύτερης μελέτης για το Ριζοσπαστισμό και έχει δημοσιευθεί στον τόμο *Εβδομάδα Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού* του Εκπολιτιστικού και Μορφωτικού Συλλόγου της Αίγινας, Αίγινα, Αύγουστος 1977, σσ. 126-143. Αναδημοσιεύεται εδώ, γιατί η περιορισμένη εκείνη έκδοση πολύ λίγο έγινε γνωστή».

Ορολογία Στην εποχή που μας ενδιαφέρει ο όρος «Ριζοσπαστισμός», με το πολιτικό και το κοινωνικό του περιεχόμενο, είναι παρμόνος από τα γαλλικά, «radicalisme», όπου πάλι ήταν δάνειος από την αγγλική πολιτική ορολογία. Στη Γαλλία, μετά την Ιουλιανή επανάσταση του 1830 και ειδικότερα μετά το 1843 με τον Ledru-Rollin και τον Louis Blanc, το «radical» πλησιάζει πολύ μ' αυτό που θα λέγαμε σήμερα «άκρος δημοκρατικός» ή «αριστερός δημοκράτης».

Στα Επτάνησα όμως το όνομα «ριζοσπάστης» και «ριζοσπαστισμός» δεν εδόθηκε ούτε από την ηγεσία ούτε από τη λαϊκή βάση του κινήματος, αλλά από το κόμμα των Μεταρρυθμιστών – που θα το δούμε παρακάτω. Η κερκυραϊκή εφημερίδα των Μεταρρυθμιστών *Πατρίς* (συντάκτες της ο Πέτρος Βράιλας Αρμένης, ο Ναπολέων Ζαμπέλης κ.ά.) επικρίνοντας τη σφοδρότητα και την πολιτική αδιαλλαξία του Φιλελευθέρου της Κεφαλονιάς, του οποίου συντάκτης ήταν ο κορυφαίος ηγέτης των ενωτικών Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, ονόμασε κάπως ειρωνικά το Ζερβό και τους ομοϊδεάτες του «ριζοσπάστες». Ο νεαρός Κεφαλονίτης Γεράσιμος Μαυρογιάννης, ο κατόπιν δημοσιογράφος, τεχνοκρίτης και ιστορικός (1823-1905), ενθουσιώδης ενωτικός και φιλελεύθερος, εδήλωσε αμέσως στο Φιλελεύθερο με το ψευδώνυμο «Εις Ριζοσπάστης Κεφαλλήν» ότι πράγματι είναι Ριζοσπάστης και ότι όλοι σχεδόν στην Κεφαλονιά είναι οριστικά Ριζοσπάστες: «Ας ανασπάσωμεν σύρριζα το σεσηπός και ξηρόν της Πολιτείας μας δένδρον και ας αποκόψωμεν τας δηλητηριώδεις αυτού ρίζας διά του πελέκεως της ελευθεροτυπίας, διά να φυτεύσωμεν αντ' αυτού νέον δένδρον αυτόχθον, δέντρον Ελληνικόν, το οποίον άνθη και καρπούς αφθόνους να δώση, διά να μας χορτάση, και κλώνας πολλούς με χλοερά φύλλα να βλαστήση, διά να μας επισκιάση. Εννοούμεν κάλλιστα τον προορισμόν μας. Ω φίλε, ελθέ την ημέραν του Ευαγγελισμού, ελθέ να μας συλλάβης επ' αυτοφώρω και να ίδης την σημαίαν μας! Τότε θα μας ίδης όλους έχοντας φύλλον καθημαγμένης, ναι! καθημαγμένης, δάφνης εις τα στήθη μας και ατενίζοντας τους δακρυσμένους οφθαλμούς [sic] προς εκείνα τα νέφη, όπου κείται η Ελλάς μας!»!

Από τότε το όνομα «ριζοσπάστης» και «ριζοσπαστισμός» έμεινε οριστικά για τους αδιάλλακτους ενωτικούς και για το κίνημά τους. Πήρε μάλιστα η λέξη στα Επτάνησα περιεχόμενο όχι μόνο εθνικό, αλλά και πολιτικό και κοινωνικό, αυτό ακριβώς που είχε την ίδια εποχή και στη Γαλλία, πράγμα που φαίνεται άλλωστε καθαρά και από την πρώτη εμφάνιση στη δημοσιογραφία των ηγετών του κινήματος στην Κεφαλονιά. Ωστε ήταν πολύ πετυχημένος ο χαρακτηρισμός της *Πατρίδος* και γι' αυτό με πολλή ευχαρίστηση και υπερηφάνεια τον εδέχτηκαν οι αδιάλλακτοι ενωτικοί και αγνοί δημοκράτες Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, Ιωσήφ Μομφερρά-

τος, Δημήτριος Δαυής και άλλοι, στελέχη όλοι του «Δημοτικού Καταστήματος» του Αργοστολιού. Και είχε τόση απήχηση στο λαό το κόμμα των Ριζοσπαστών, ώστε το όνομά τους έγινε όχι μόνο τίτλος εφημερίδας, αλλά και βαφτιστικό και παρατσούκλι, ακόμη και τοπωνύμιο: ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ, στου ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ.

Μετά την ένωση της Επτανήσου (1864) η λέξη «ριζοσπάστης», όπως άλλωστε και το κίνημα του Ριζοσπαστισμού, ξεχάστηκε σιγά σιγά. Ύστερα όμως από σαράντα πενήντα χρόνια εχρησιμοποιήθηκε ξανά με το κοινωνικό της περιεχόμενο ως τίτλος εφημερίδας, πρώτα από το δημοκρατικό δημοσιογράφο και πολιτικό Γεώργιο Φιλάρετο το 1908-1911, ύστερα από τον Ιωάννη Πετσόπουλο στην περίοδο 1916-1919, και τέλος από το «Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας», που κατόπιν ονομάστηκε «Κομμουνιστικό» (1η Μαΐου 1919 κ.ε.).

Ιστορική αναδρομή Τα Επτάνησα κατέχουν καίρια γεωγραφική θέση στο χώρο της Μεσογείου: με τα λιμάνια τους, ιδίως η Κεφαλονιά, αποτελούσαν στρατηγικότητες βάσεις για το δρόμο προς τη Μέση Ανατολή και τις Ινδίες. Γι' αυτό η τύχη τους στα νεότερα χρόνια ήταν γεμάτη περιπέτειες. Μετά το 1185, όταν οι Νορμανδοί πήραν οριστικά από τους Βυζαντινούς την Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και την Ιθάκη, ως το 1864 που ενώθηκαν με την Ελλάδα – περίπου 700 χρόνια – τα Επτάνησα έμειναν κάτω από ξένη κατοχή: Νορμανδοί, Φράγκοι, σταυροφόροι, τυχοδιώκτες, πειρατές, Ορσίνι, Τόκκοι, Ανδεγαυοί, Τούρκοι, Βενετοί, Γάλλοι, Ρωσοτούρκοι, ξανά Γάλλοι, και τέλος Άγγλοι αποικιοκράτες. Περισσότερο απ' όλους έμειναν οι Βενετοί, που άφησαν και τα ίχνη τους παντού: στην αμυντική οργάνωση (κάστρα), στην κοινωνική διάρθρωση (αρχοντολόι-ποπολάροι), στη γλώσσα, στα γράμματα, στην τέχνη. Μόνο στην ορθοδοξία και τον εθνισμό δεν μπόρεσαν να επιδράσουν.

Η γεωγραφική θέση των νησιών ήταν φυσικό να τα περιπλέξει στις πολεμικές και πολιτικές αναστατώσεις που συγκλόνισαν την Ευρώπη μετά τη Γαλλική Επανάσταση ως το Συνέδριο της Βιέννης το 1815. Έτσι μέσα σε 18 χρόνια, από τη Συνθήκη του Campo Formio (1797), όταν ο Ναπολέων κατέλυσε τη Βενετική Δημοκρατία, ως το 1815 που διαμορφώθηκε νέα πολιτική ισορροπία στην Ευρώπη, τα Ιόνια Νησιά άλλαξαν πολλούς κυριάρχους, ανάλογα με τις φάσεις που έπαιρνε ο ανταγωνισμός των δυνάμεων στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου:

Ως το 1797 οι Βενετοί – επί αιώνες

1797-1799 Γάλλοι δημοκρατικοί

1800 Ρωσοτούρκοι τότε απετέλεσαν την «Επτάνησο Πολιτεία», το πρώτο

«ανεξάρτητο» Ελληνικό Κράτος, υπό την προστασία της Ρωσίας, αλλά που πλήρωνε φόρο υποτελείας στην Τουρκία
 1807 (Συνθήκη του Τίλσιτ) – 1809 Γάλλοι αυτοκρατορικοί
 1809-1814 καταλαμβάνονται διαδοχικά από τους Άγγλους
 1815 (Συνθήκη του Παρισιού) – 1864 Αγγλοκρατία.

Η διοίκηση των Άγγλων Με τη Συνθήκη του Παρισιού της 5ης Νοεμβρίου 1815 τα Επτάνησα ανακηρύχτηκαν «ενιαίο, ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος» με το όνομα «Ενωμένες Πολιτείες των Ιόνιων Νησιών», αλλά «υπό την άμεση και αποκλειστική προστασία» της Μεγάλης Βρετανίας. Πραγματικά περίεργο κράτος! Υποτίθεται ότι το «ανεξάρτητο» αναφερόταν περισσότερο στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους, ενώ η «προστασία» θα εκάλυπτε κυρίως τον τομέα της εξωτερικής πολιτικής. Αλλά η αγγλική αποικιοκρατία θεώρησε περιττή την ανεξαρτησία κι έτσι τα νησιά του Ιονίου μεταβλήθηκαν αμέσως σε Προτεκτοράτο της αγγλικής αυτοκρατορίας, δηλ. σε προχωρημένη βάση στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και στο δρόμο προς τις Ινδίες (Γιβραλτάρ, Μάλτα, Επτάνησα, Κρήτη, Κύπρος – οι δύο τελευταίες μέσω Τουρκίας).

Η διοίκηση της Προστασίας οργανώθηκε με σύστημα δεσποτικό και ανελεύθερο, σχεδόν αποικιακό, με βάση το περίφημο Σύνταγμα του 1817 ή Σύνταγμα Μαίτλαντ, από το όνομα του πρώτου αρμοστή Τόμας Μαίτλαντ (Thomas Maitland). Ο στρατηγός Μαίτλαντ, που είχε πολεμήσει και στο Βατερλώ, ήταν έμπειρος και ικανός άνθρωπος, αλλά στυγνός αποικιοκράτης, αδίστακτος και τυραννικός.

Το Σύνταγμα Μαίτλαντ όριζε Βουλή από 40 μέλη, κεντρική κυβέρνηση από 6 μέλη, που ονομαζόταν Γερουσία, και δικαστική εξουσία. Αλλά ουσιαστικά όλες τις εξουσίες τις ασκούσε είτε νόμιμα είτε αυθαίρετα ο αρμοστής με τα όργανά του, και η «ανεξαρτησία» ήτανε πραγματικός εμπαιγμός. Ο αρμοστής εσυγκαλούσε τη Βουλή σε πολύ αραιά διαστήματα και αυτή μοναδικό προορισμό είχε να εγκρίνει τα νομοσχέδια της Γερουσίας, δηλ. του αρμοστή, χωρίς καμιά αντίρρηση ή συζήτηση. Γι' αυτό ο κόσμος τις πρώτες οκτώ Βουλές τις ονόμαζε «Βουβές» και τους βουλευτές «ναιναίδες», γιατί έλεγαν πάντα «ναι, ναι» – ή, όπως τους είπε ο Λασκαράτος, «κομεστάδες», γιατί πάντα ψήφιζαν αυτούσια τα νομοσχέδια της Γερουσίας λέγοντας τυπικά τη φράση: «come sta», «come sta», «όπως είναι», «όπως είναι»!

Πρωτεύουσα του κράτους ήταν η Κέρκυρα· εκεί είχε την έδρα του ο αρμοστής, η Βουλή και η κεντρική κυβέρνηση. Σε κάθε νησί υπήρχε μια τοπική κυβέρνηση: ένας Άγγλος τοποτηρητής του αρμοστή, ένας τοπικός

έπαρχος διορισμένος από τη Γερουσία, κι ένα τοπικό Συμβούλιο αυτοδιοίκησης έμπιστο στην Προστασία. Η Εκτελεστική Αστυνομία περιοριζόταν στα κοινά αδικήματα, υπήρχε όμως και Υψηλή Αστυνομία, που καταδίωκε τα φρονήματα και κάθε αντιστασιακή εκδήλωση. Τα φρούρια, τα οχυρά και τα λιμάνια τα φρουρούσε αγγλικός στρατός, που είχε αρχηγό το Βρετανό αρχιστράτηγο.

Η νομοθεσία ήταν αναχρονιστική, κολλημένη στα παλαιά σχήματα των κοινωνικών διακρίσεων, φεουδαρχικό κατάλοιπο της Βενετοκρατίας. Η παιδεία παρεχόταν πολύ περιορισμένα, με λίγα «αλληλοδιδασκτικά» σχολεία στην ύπαιθρο και μ' ένα «λύκειο» στην πρωτεύουσα κάθε νησιού. Έτσι ο πολύς λαός, κυρίως ο αγροτικός, έμενε αμόρφωτος. Φωτεινή εξαίρεση ήταν η «Ιόνιος Ακαδημία», το πρώτο ελληνικό Πανεπιστήμιο, που την ίδρυσε το 1824 στην Κέρκυρα ο λόρδος Γκύλφορντ και απετέλεσε λαμπρό φυτώριο επιστημόνων και πολιτικών ανδρών όχι μόνο για την Επτάνησο, αλλά και για την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι φόροι ήταν πιεστικοί, η τοκογλυφία οργιάζε, τα γεωργικά προϊόντα είχαν εξευτελιστικές τιμές, και ο εργαζόμενος λαός των πόλεων πιεζόταν πολύ από την ασφυκτική οικονομία της χώρας. Εφημερίδες δεν υπήρχαν, ούτε και τυπογραφεία, παρά μόνο το κυβερνητικό στην Κέρκυρα· κι όταν οι Επτανήσιοι ήθελαν ν' ακούσει ο κόσμος τη φωνή τους, κατέφευγαν στις εφημερίδες των Αθηνών και της Μάλτας (και λιγότερο της Ρώμης, της Νεάπολης και της Αυστρίας).

Η αντίσταση ως το 1848 Ο λαός της Επτανήσου, παρ' όλο που είχε παραδοθεί στην αυθαιρεσία των αρμοστών και των οργάνων τους, δεν έπαυσε ποτέ να εκδηλώνει τον πόθο του για την ελευθερία και την αντίστασή του κατά της Προστασίας. Οι τρόποι που αντιστάθηκε ήταν πολλοί: άλλοτε με συμμετοχή στη Φιλική Εταιρεία και την Επανάσταση του '21, άλλοτε με αναφορές και υπομνήματα, με σάτιρες και λιβέλλους, άλλοτε με λέσχες και συλλόγους μορφωτικούς, που στην πραγματικότητα ήταν πολιτικοί, άλλοτε με ενθουσιαστικές εκδηλώσεις εθνικές ή θρησκευτικές, και άλλοτε με ταραχές, κινήματα και ένοπλες εξεγέρσεις. Θα χρειάζομαστε πολύ χρόνο για να ιστορήσουμε τις ποικίλες αυτές αντιστασιακές εκδηλώσεις, που έγιναν στα περισσότερα νησιά στα χρόνια του δεσποτισμού, 1815-1848. Όλες αυτές τις εκδηλώσεις η Προστασία τις αντιμετώπιζε συνήθως με την τρομοκρατία της Αστυνομίας – πιέσεις, ταπεινώσεις, απειλές, μαστιγώσεις, εξορίες, φυλακίσεις, δημόσιους βασανισμούς – ή με τις θηριώδεις εκτελέσεις των στρατοδικείων. Παρ' όλα αυτά η αγανάκτηση του λαού συνεχώς εμεγάλωνε, ενώ παράλληλα εφούντωνε το αίτημα για εθνική αποκατάσταση, ιδίως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830.

Φιλελεύθερη κίνηση Σιγά σιγά ομάδες απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις συσπειρώθηκαν γύρω από την εθνική ιδέα με τον ενθουσιασμό του πατριωτισμού, αλλά και με την κρυφή ελπίδα πως η Ένωση θα έλυνε και τα δύσκολα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα – ότι δηλαδή θα τους έδινε κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική ανακούφιση. Στην Κεφαλονιά γύρω στο 1830 ο Γεράσιμος Λιβαδάς γίνεται αρχηγός της αγροτιάς. Είναι ο πρώτος που άρχισε τη φιλελεύθερη κίνηση κι έσπειρε κρυφά την εθνική ιδέα. Παράλληλα φιλελεύθεροι πατριώτες όπως ο Φραγκίσκος Πυλαρινός, αργότερα καθηγητής του Πανεπιστημίου, ο Γεράσιμος Πανάς Δοναδάτος, ο Δημήτριος Ραζής Λουκάτος, ο Γεώργιος Ιω. Μεταξάς Λισαίος ή Λούτσος κ.ά. αρχίζουν να συζητούν σε φιλικούς κύκλους την ιδέα για την Ένωση. Είναι η προϊστορία του Ριζοσπαστισμού.

Η εμφάνιση του Ριζοσπαστισμού Επίσημα όμως έκαμε την εμφάνισή του ο Ριζοσπαστισμός πάλι στην Κεφαλονιά (και ύστερα στη Ζάκυνθο) το 1848-1849, μετά τη Φεβρουαριανή Επανάσταση της Γαλλίας, που προκάλεσε κύμα επαναστάσεων στην Ευρώπη, ακόμη και στην Οθωνική Ελλάδα: έγιναν μάλιστα και στην Κεφαλονιά δύο κινήματα, το 1848 και 1849. Τότε η αγγλική Προστασία – αρμοστής ο John Seaton (1843-1849)– υπό την πίεση των καιρών αναγκάστηκε να παραχωρήσει ελευθεροτυπία στα νησιά (1848) και τον επόμενο χρόνο σχετική ελευθεροψηφία.

Οι βασικές αρχές του Ριζοσπαστισμού Ο Ριζοσπαστισμός στη γνησιότερη έκφρασή του, όπως δηλ. εκδηλώθηκε τότε στην Κεφαλονιά και ύστερα στη Ζάκυνθο, είχε διπλό προσανατολισμό: ήταν κίνημα εθνικό-απελευθερωτικό και αστικό-δημοκρατικό. Απαιτούσε δηλ. την ένωση της Επτανήσου με την ελεύθερη Ελλάδα σύμφωνα με την αρχή των εθνοτήτων, και συγχρόνως εμπνεόταν από τα δημοκρατικά κηρύγματα που αντηχούσαν τότε στην Ευρώπη. Και όχι μόνο αυτό: απέβλεπε –ρομαντικά ίσως– και σε δημοκρατικές εξελίξεις στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή, «εις την δημοκρατικήν της Ανατολής ανάπλασιν», όπως έγραφαν οι «παλαιοί» Ριζοσπάστες στα φλογερά δημοσιεύματά τους.

Τις ιδέες του έλκει ο Ριζοσπαστισμός από την αρχή των εθνοτήτων και από τα δημοκρατικά ιδανικά των γαλλικών επαναστάσεων του 1789 και 1848. Η αρχή των εθνοτήτων είναι το αίτημα της εποχής μετά το 1815: έπαιξε μεγάλο ρόλο στην Ελληνική Επανάσταση, κατόπιν στην ανεξαρτησία του Βελγίου (1830-1831) και ύστερα στην ένωση της Ιταλίας (1859-1870) και της Γερμανίας (1864-1870). Ιδιαίτερη συγγένεια ιδεολογική έχει

ο Ριζοσπαστισμός κυρίως με τον Καρμποναρισμό και την ενωτική κίνηση της Ιταλίας, αυτό που οι Ιταλοί ονομάζουν Risorgimento.

Η ηγεσία του κινήματος Ηγέτες του κινήματος στην πρώτη περίοδο (1848-1852) ήταν ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και ο Ιωσήφ Μομφερράτος. Ο Ηλίας Ζερβός ήταν κορυφαία εθνική και αγωνιστική μορφή, ο κατεξοχήν αρχηγός του κινήματος. Ισάξιο συνοδοιπόρο και συναθλητή είχε τον Ιωσήφ Μομφερράτο, ανυποχώρητο απόστολο της δημοκρατίας στην Ελλάδα του περασμένου αιώνα. Οι αγώνες των δύο αυτών ηγετών για την εθνική αποκατάσταση της Επτανήσου υπήρξαν μακροί, σκληροί και «πολυστένακτοι». Ήταν και οι δυο ανένδοτοι και αδιάφθοροι πολιτικοί, αλλά ίσως ρομαντικοί και απροσάρμοστοι ιδεολόγοι. Και πλαισιώθηκαν από αντάξιους συναγωνιστές, τόσο στην Κεφαλονιά όσο και στ' άλλα τα νησιά, ιδίως στη Ζάκυνθο, την Ιθάκη και τα Κύθηρα.

Εφημερίδες Το 1849, με την παραχώρηση της ελευθεροτυπίας, βγήκαν για πρώτη φορά εφημερίδες στα νησιά. Πρώτες και καλύτερες βέβαια οι ριζοσπαστικές, που αποτελούν καύχημα της ελληνικής δημοσιογραφίας: Ο Φιλελεύθερος του Ζερβού και η Αναγέννησις του Μομφερράτου στην Κεφαλονιά: ύστερα και άλλες: Ο Χωρικός του Δημ. Δαυή το 1850 στην Κεφαλονιά, Ο Ρήγας του Δημ. Καλλίνικου και άλλων το 1851 στη Ζάκυνθο κτλ.

Το 1850, με τις πρώτες σχετικά ελεύθερες εκλογές, βγήκε η περίφημη *Ενάτη Βουλή*, η πρώτη ελεύθερη Βουλή του Ιονίου Κράτους (αυτή ήταν Βουλή και όχι «Βουβή»), στην οποία μετείχαν ό,τι εκλεκτότερο είχαν να δείξουν τα Επτάνησα, και προπάντων η κοινοβουλευτική ομάδα των Ριζοσπαστών υπό την ηγεσία του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου. Στη Βουλή εκείνη πλειοψηφούσε το Μεταρρυθμιστικό κόμμα (θα μιλήσουμε αμέσως γι' αυτό), έλαμψε όμως το αγωνιστικό ήθος των Ριζοσπαστών, που κορυφώθηκε με την ανάγνωση του περίφημου Ψηφίσματος για την Ένωση στις 26 Νοεμβρίου του 1850.

Η λαϊκή βάση του κινήματος Το κίνημα του Ριζοσπαστισμού βρήκε μεγάλη απήχηση σε όλα τα κοινωνικά στρώματα: κυρίως όμως τη λαϊκή βάση του κόμματος την αποτελούσαν οι αγρότες και κατά δεύτερο λόγο οι εργαζόμενοι των πόλεων. Οι αγρότες ζούσαν κάτω από συνθήκες εξουθενωτικές. Οι ακτήμονες καλλιεργούσαν τα κτήματα των ευγενών με το σύστημα της αγροληψίας – φεουδαρχική επιπόνηση της Βετοκρατίας, που έδενε τους ακτήμονες με τα κτήματα των αφεντάδων με

την ψευδαίσθηση πως είχαν κάτι δικό τους. Οι μικροϊδιοκτήτες πολύ λίγο διέφεραν από τους ακτήμονες: ζωή βασιανισμένη, σοδειά ανασφάλιστη και τοκογλυφία φοβερή. Όλοι αυτοί ποθούσαν την Ένωση και από εθνική συνειδηση, αλλά και με την ελπίδα για κάποια οικονομική ανακούφιση και κοινωνική δικαιοσύνη. Παρόμοιες ελπίδες είχαν και οι εργαζόμενοι των πόλεων, τεχνίτες, εργάτες και μικροεπαγγελματίες. Αλλά και στις άλλες κοινωνικές τάξεις είχε λαϊκό έρεισμα ο Ριζοσπαστισμός, προπάντων σε κείνους που είχαν δει τη ζωή στην ελεύθερη Ελλάδα.

Τα δύο άλλα κόμματα Το 1848 εκτός από το κόμμα των Ριζοσπαστών ήρθαν στο πολιτικό προσκήνιο της Επτανήσου και δύο άλλα κόμματα, των Καταχθονίων και των Μεταρρυθμιστών, τα οποία στην πραγματικότητα υπήρχαν ήδη ανεπίσημα από το 1840.

Οι Καταχθόνιοι αντιπροσωπεύουν την κοινωνική συντήρηση και τα συμφέροντα της ολιγαρχίας. Πιστεύουν ή κάνουν πως πιστεύουν ότι η αγγλική διοίκηση όχι μόνο συμφέρει στα νησιά, αλλά είναι και αναγκαία, γιατί εξασφαλίζει την κοινωνική τάξη και ησυχία. Η ηγεσία τους είναι υπολείμματα και νοσταλγοί της βενετικής κυριαρχίας – δηλ. φεουδάρχες – ή πλούσιοι αστοί ή φιλόδοξοι αριβίστες, δημιουργήματα της πολιτικής ανωμαλίας και της ξένης κατοχής, που έχουν συνδέσει τα συμφέροντά τους με την Προστασία. Τους Ριζοσπάστες τους ονομάζουν «παραδοξολόγους» και «φαντασιοκόπους», «ασυνέτους» και «άφρονες», και τους κατηγορούν πως είναι εχθροί των συνταγματικών ελευθεριών! Ο λαός τους έδωσε θανάσιμους χαρακτηρισμούς: τους ονόμασε «καταχθόνιους», «καμαρίλα», «περούκες» και «κοτσίδα» και τους θεωρούσε αντεθνικούς, επίβουλους και εχθρούς της Ελλάδας. Αρχηγοί τους ήταν συνήθως οι πρωθυπουργοί. Ο χειρότερος απ' όλους φαίνεται πως ήταν ο Δημήτριος Καρούσος, ο επιλεγόμενος Σπαρτσίνης, από την Κεφαλονιά. Είχαν εφημερίδες το *Φίλο του Λαού* και το *Τιμόνι* στην Κέρκυρα, και τον *Πέλεκυ* στην Κεφαλονιά. Ποτέ όμως δεν απόκτησαν αξιόλογη λαϊκή βάση.

Οι Μεταρρυθμιστές ανήκουν στο κέντρο. Είναι φιλελεύθεροι, φιλοπρόοδοι, δε θέτουν όμως ζήτημα για την Ένωση, γιατί τη θεωρούν αδύνατη: δέχονται λοιπόν την Προστασία ως αναγκαίο κακό και ζητούν μόνο συνταγματικές μεταρρυθμίσεις «επί τῷ φιλελευθερώτερον». Θεωρούν επικίνδυνο το ενωτικό σύνθημα και ανεδαφικούς ιδεολόγους τους Ριζοσπάστες. Έχουν όμως την εύνοια της Προστασίας και αποκτούν πάντα την πλειοψηφία στη Βουλή. Τη μεγαλύτερη εκλογική βάση την έχουν στην Κέρκυρα. Στην ηγεσία τους βρίσκονται εξέχουσες φυσιογνωμίες: ο πολύς

Ανδρέας Μουστοξύδης, ο σοφός Πέτρος Βράιλας Αρμένης, ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ο Ναπολέον Ζαμπέλης, ο Σωκράτης Κουρής, ο Στέφανος Παδοβάς κ.ά. Εφημερίδες έχουν στην Κέρκυρα την *Πατρίδα* και τον *Ανεξάρτητο*, στην Κεφαλονιά την *Ένωση* και στη Ζάκυνθο *Το Μέλλον*.

Η πολιτική δράση των Ριζοσπαστών Η πολιτική τακτική του κόμματος των Ριζοσπαστών ήταν περίπου η εξής: α) Θεωρούν παράνομη την Προστασία, αφού δεν ερωτήθηκε ο λαός όταν έγινε το Προτεκτοράτο – κι επομένως νόμιμη την απαίτηση για ένωση με την Ελλάδα, αφού άλλωστε από το 1830 υπάρχει ανεξάρτητο ελληνικό κράτος. β) Απορρίπτουν τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που προτείνουν οι Μεταρρυθμιστές, γιατί αλλιώς θα ήταν σαν να αναγνώριζαν την Προστασία. γ) Όσπου να γίνει η Ένωση, η Βουλή πρέπει να φροντίζει για τη βελτίωση των «κακώς κειμένων», δηλ. για την ανακούφιση του λαού. Με αυτές τις κατευθυντήριες γραμμές διεξάγει τον πολιτικό του αγώνα ο Ριζοσπαστισμός. Και τον διεξάγει με όλα τα μέσα που διαθέτει, κυρίως με τη σθεναρή δημοσιογραφία, με τις πολιτικές λέσχες, με την κοινοβουλευτική του ομάδα και με το αγωνιστικό ήθος των ηγετών και των οπαδών του.

Οι ριζοσπαστικές εφημερίδες διακρίνονται για τη μαχητική τους αθρογραφία και την πολιτική τους ωριμότητα. Ασκούν οξυτάτη πολεμική στην Προστασία, αποκαλύπτουν τους Καταχθόνιους, ελέγχουν τους Μεταρρυθμιστές, πληροφορούν υπεύθυνα το λαό, διακηρύσσουν την ενωτική ιδέα και τα ιδανικά της δημοκρατίας – γι' αυτό και δέχονται αμείλικτο το διωγμό της Προστασίας. Εκτός από τις εφημερίδες μεγάλο επίσης ρόλο στον αγώνα του Ριζοσπαστισμού έπαιξαν τα φυλλάδια και τα ημίφυλλα (pamphlets). Είναι εκατοντάδες τα φυλλάδια, τα μονόφυλλα και τα ημίφυλλα που κυκλοφόρησαν τότε, πολύτιμα ντοκουμέντα για την εποχή του Ριζοσπαστισμού, όπως άλλωστε και για όλο το 19ο αιώνα στα Επτάνησα. Οι πολιτικές λέσχες των Ριζοσπαστών, προπάντων το «Δημοτικόν Κατάστημα» του Αργοστολιού, η «Ομόνοια» του Ληξουριού και η «Ένωσις» της Ζακύνθου, έπαιξαν μεγάλο ρόλο στην όλη διεξαγωγή του αγώνα. Έγιναν κατ' απομίμηση των αγγλικών clubs και κατά ένα τρόπο ήταν τα γραφεία του κόμματος. Η καθαρεύουσα της εποχής τις ονόμασε κοινεία – δηλ. τόπους που δέχονται το κοινό, το λαό –, αλλά ο όρος δεν ήταν πετυχημένος και δεν έπιασε. Η δράση της κοινοβουλευτικής ομάδας των «παλαιών» Ριζοσπαστών ήταν από τα ισχυρότερα όπλα του κινήματος. Από το βήμα της Βουλής, όπως και από τις στήλες των εφημερίδων, η σθεναρή μειοψηφία των Ριζοσπαστών είχε ν' αντιπαλαίσει με τις αυθαιρεσίες και τα βίαια

μέτρα της Προστασίας, με την υποτέλεια των Καταχθονίων και με τη συμβιβαστική και κάποτε ύποπτη τακτική των Μεταρρυθμιστών. Κόσμημα στην ιστορία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού θ' αποτελεί πάντοτε η περίφημη *Ενάτη Βουλή* της Επτανήσου, στην οποία υποβλήθηκε από τους Ριζοσπάστες το περίφημο Ψήφισμα της 26ης Νοεμβρίου/8ης Δεκεμβρίου 1850 για την Ένωση. Ιδού το αγέρωχο κείμενό του:

ΨΗΦΙΣΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Επειδή η ανεξαρτησία, η κυριαρχία και η εθνικότης εκάστου λαού είναι δικαιώματα φυσικά και απαράγραπτα·

Επειδή ο λαός της Επτανήσου, απαρτίζων μέρος αναπόσπαστον της Ελληνικής φυλής, στερείται σήμερον της πραγματικής απολαυής και εξασκήσεως των τοιούτων δικαιωμάτων·

Επειδή, προς τοις άλλοις, εξέλειψαν πλέον αι αφορμαί, ένεκα των οποίων ετέθη υπό την Αγγλικήν προστασίαν, δυνάμει συνθήκης, εις την οποίαν ουδεμίαν ποτέ έδωκε συγκατάθεσιν·

Επειδή, τέλος, μερίς της Ελληνικής φυλής, εις την οποίαν ανήκει, δηλαδή η απελευθερωμένη Ελλάς, ανέκτησε τα κυριαρχικά και εθνικά αυτής δικαιώματα·

Δι' όλα ταύτα, η πρώτη ελευθέρα Βουλή των αντιπροσώπων της Επτανήσου

Διακηρύττει

Ότι η ομόθυμος, στερεά και αμετάτρεπτος θέλησις του Επτανησιακού λαού είναι η ανάκτησις της ανεξαρτησίας του και η ένωσις αυτού με το λοιπόν έθνος του, την απελευθερωμένην Ελλάδα.

Η παρούσα διακήρυξις θέλει διαβιβασθή, δι' επί τούτου διαγγέλματος της Βουλής, εις την προστάτιδα Δύναμιν, όπως διακοινώση αυτήν και διά των αρμοδίων μέσων, μετά των ετέρων της Ευρώπης Δυνάμεων, ενεργήσωσι διά την ταχείαν πραγματοποίησίν της.

Γεράσιμος Λιβαδάς,	Ιωσήφ Μομφερράτος,
Ναδάλης Δομενεγίνης,	Τηλέμαχος Παΐζης,
Γεώργιος Τυπάλδος,	Ιωάννης Τυπάλδος,
Φραγκίσκος Δομενεγίνης,	Άγγελος Σιγούρος-Δεσύλας.
Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος,	Στ. Σ. Πυλαρινός,

Χριστόδουλος Ποφάντης.

x i

Πρώτης γραμμής πολιτικό ρόλο έπαιξε και το αγωνιστικό ήθος των ηγετών του Ριζοσπαστισμού, η ανυποχώρητη στάση τους απέναντι στη βία της Προστασίας. Ούτε το κλείσιμο των εφημερίδων τους ούτε οι φυλακίσεις ούτε οι εξορίες στα ξερονήσια του Ιονίου ούτε οι απείλεις, οι

υποσχέσεις και οι δελεαστικές προτάσεις των αρχών κατοχής έκαμψαν ποτέ το αγέρωχο φρόνημά τους. Με τέτοια παραδείγματα ηρωισμού και αυτοθυσίας στερεωνόταν ακόμη περισσότερο η πίστη του λαού στο κόμμα των Ριζοσπαστών. Εξάλλου οι Ριζοσπάστες, για να ενθουσιάσουν το λαό και προπάντων τη νεολαία, είχαν και τα αντιστασιακά τους τραγούδια, που το καλύτερο ήταν το περίφημο εμβατήριο «Ο Ριζοσπάστης ενθουσιών», ο «ύμνος» των Ριζοσπαστών:

Κι αν δεν κόπτη το σπαθί μου,
κι η αιχμή του αν δεν τρουπάη,
η ψυχή δεν λησμονάει
πως επλάσθη ελληνική.

Των εχθρών μισώ τα δώρα·
δεν τα θέλω, ας τα κρατήσουν·
τους μισώ κι ας με μισήσουν·
προτιμώ τη φυλακή

Θα 'λθη, θα 'λθη, ναι, μια μέρα
που θα ξεσχιθούν συνθήκαι,
κι όποιος σε άλυσεσ εμβήκε
πάλι ελεύθερος θα βγη

σε στίχους του Γεράσιμου Μαυρογιάννη και μουσική του Νικόλαου Μεταξά-Τζαννή, από την Κεφαλονιά. (Το εμβατήριο αυτό τραγουδήθηκε όχι μόνο από τους Ριζοσπάστες στην Επτανήσο, αλλά και στις κρητικές επαναστάσεις και στο Μακεδονικό αγώνα και σε όλην την Ελλάδα, με διάφορες παραλλαγές, έως τους Βαλκανικούς Πολέμους.)

Ο διωγμός του Ουάρδου Η Προστασία, όταν είδε ότι με το φιλελεύθερο πείραμα της Ενάτης Βουλής ο Ριζοσπαστισμός απλωνόταν επικίνδυνα και μπορούσε να κλονίσει την εξουσία της, έβαλε σκοπό ν' αποκεφαλίσει το κίνημα, να κλείσει τις εφημερίδες του και να διαλύσει το κόμμα. Έτσι λοιπόν ο αρμοστής Ουάρδος (Henry George Ward, 1849-1855) άρχισε την τρομοκρατία: ευθύς μετά το ενωτικό ψήφισμα –προτού ακόμα ο βουλευτής Κεφαλληνίας Ιωάννης Τυπάλδος Καπελέτος Δοτοράτος τελειώσει το διάβασμά του!– έκλεισε τη Βουλή! και αργότερα εξόρισε τους δύο ηγέτες του κόμματος, που ήταν και σθεναροί δημοσιογράφοι, στα πιο απόμερα ξερονήσια του κράτους: τον Ηλία Ζερβό

Ιακωβάτο στα Αντικύθηρα και τον Ιωσήφ Μομφερράτο στην Ερίκουσα (πάνω από την Κέρκυρα). Λίγο ύστερα εξόρισε και άλλα στελέχη του κόμματος κι έτσι έκλεισαν όλες οι ριζοσπαστικές εφημερίδες· έμεινε μόνο στην Κεφαλονιά *Ο Χωρικός* για μερικούς μήνες. Αργότερα διέλυσε και την Ενάτη Βουλή που τον ενοχλούσε! Κατόπιν έκαμε εκλογές με πρωτοφανή βία και πέτυχε το σκοπό του: στη Δεκάτη Βουλή δε βγήκε κανένας από τους Ριζοσπάστες της Ενάτης, παρά πέντε νέοι στη Ζάκυνθο. Πολυχρόνιος, πολυβάσανος, και πολυστένακτος (οι χαρακτηρισμοί είναι του Ζερβού) υπήρξε η εξορία αυτή των δύο ηγετών του κόμματος. Ήταν η τέταρτη του Ζερβού και η δεύτερη του Μομφερράτου· και κράτησε πεντέμισι χρόνια: 2 Οκτωβρίου 1851-6 Φεβρουαρίου 1857.

Αλλαγή της ηγεσίας

Κωνσταντίνος Λομβάρδος

Το μεγάλο κενό που δημιουργήθηκε στο κίνημα με την εξορία των ηγετών, τη φίμωση του τύπου και τον αποκλεισμό των παλαιών Ριζο-

σπαστών της Κεφαλονιάς από τη Βουλή ήρθε να το αναπληρώσει ένας νέος πολιτικός, ο γιατρός Κωνσταντίνος Λομβάρδος από τη Ζάκυνθο, που βγήκε βουλευτής για πρώτη φορά σε αναπληρωματικές εκλογές του 1852. Τώρα το κέντρο του Ριζοσπαστισμού μετατοπίστηκε από την Κεφαλονιά στη Ζάκυνθο, αφού εκεί μόνο υπήρχε κάπως υπολογίσιμη κοινοβουλευτική ομάδα. Αλλά η πολιτική και κοινωνική τοποθέτηση του Λομβάρδου ήταν συντηρητικότερη από του Ζερβού, και πολύ περισσότερο από του Μομφερράτου, του Δαυή και αργότερα του Πανά. Σιγά σιγά ο νέος ηγέτης απομακρύνθηκε από το δημοκρατικό αίτημα του κινήματος και περιόρισε τη δράση του μόνο στο σύνθημα για την Ένωση. Έτσι, με την αλλαγή της ηγεσίας έγινε και απόκλιση από τον αρχικό προσανατολισμό του κόμματος και ιδεολογική νοθεία. Η θέση αυτή του Λομβάρδου και των «νέων» Ριζοσπαστών –όπως τους ονόμασαν οι «παλαιοί»–, που δεν εκδηλώθηκε όμως αμέσως, οδήγησε αργότερα σε διαφωνία και κατόπιν σε διάσπαση των ηγετών.

Η καθοδήγηση του κόμματος από το Λομβάρδο στη Δεκάτη Βουλή (1852-1856), όταν δηλ. ο Ζερβός και ο Μομφερράτος ήταν εξορία, δεν εδημιούργησε κρίση στους κόλπους του κινήματος, φανερό τουλάχιστον. Όσο για τους Μεταρρυθμιστές, που ήταν πανίσχυροι στη Βουλή αυτή, ο Λομβάρδος τους αντιμετώπισε θαρραλέα. Κατά τα άλλα η Δεκάτη Βουλή απέρριψε το Σεπτέμβριο του 1852 τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που είχε προτείνει ο αρμοστής Ουάρδος. Εξάλλου στη διάρκεια της Δεκάτης Βουλής, με τον αντίκτυπο του Κριμαϊκού πολέμου στην Ελλάδα, ο Ριζοσπαστισμός είχε νέα προσφορά θυσίας στον εθνικό αγώνα. Πολλοί Ριζοσπάστες έλαβαν μέρος στο αντάρτικο κίνημα που οργανώθηκε στην Ήπει-

ρο και Θεσσαλία την άνοιξη του 1854, κι ένας απ' αυτούς, ο εξαίρετος Ναδάλης Δομενεγίνης από τη Ζάκυνθο, αποκεφαλίστηκε από τους Τούρκους ύστερ' από φρικτά βασανιστήρια.

Στην Ενδεκάτη Βουλή (1857-1861) επικράτησε πάλι το κόμμα των Μεταρρυθμιστών, που το καταπολέμησε γενναία ο ρητορικότατος Λομβάρδος. Η ριζοσπαστική Κεφαλονιά δεν έστειλε πάλι κανένα Ριζοσπάστη στη Βουλή αυτή, γιατί με τις εξορίες των ηγετών και την άλλη τρομοκρατία είχε περιπέσει σε πολιτική αδράνεια. Τέλος, ύστερ' από γενική απαίτηση του πολιτικού κόσμου και της κοινωνίας, απολύθηκαν από την εξορία ο Ζερβός και ο Μομφερράτος, το Φεβρουάριο του 1857.

Ο Ζερβός, εξουθενωμένος οικονομικά, πήγε ταξίδι στην Αθήνα και ύστερα στην Κωνσταντινούπολη (1857-1860), με σκοπό να εργασθεί εκεί ως δικηγόρος. Έτσι έζησε άλλα τέσσερα περίπου χρόνια μακριά από την τρέχουσα πολιτική της Επτανήσου. Αρχηγός των παλαιών Ριζοσπαστών έμεινε τώρα στην Κεφαλονιά ο Μομφερράτος με το παλαιό έπιτελείο του «Δημοτικού Καταστήματος». Εν τω μεταξύ ο Λομβάρδος θριαμβεύει –άλλωστε τώρα η πολιτική της Προστασίας ήταν ηπιότερη. Εξάλλου στις 20 Ιουνίου του 1857 είχε μια εντυπωσιακή επιτυχία στη Βουλή, που θεωρήθηκε προσωπικός του άθλος. Η Βουλή δηλ. με την καθοδήγησή του απέκρουσε με αγανάκτηση ένα πανούργο σχέδιο για αποικιοποίηση της Κέρκυρας και των Παξών (ένα είδος διχοτόμησης της Επτανήσου), που πολύ έντεχνα το άφησε να διαρρεύσει η Προστασία, και ψήφισε ομόφωνα, χωρίς ψηφοφορία, ότι γενική επιθυμία των Επτανησίων είναι «η παύσις της Προστασίας και η ένωσις μετά της ελευθέρας Ελλάδος». Από τότε ο Λομβάρδος θεωρούσε την 20ή Ιουνίου 1857 ως «δική του μέρα», ισοδύναμη με την 26η Νοεμβρίου 1850, που ήταν η θριαμβική ημέρα των «παλαιών» με την υποβολή του ενωτικού ψηφίσματος. Τη θεωρούσε μάλιστα και πιο σπουδαία από κείνη, με το επιχείρημα ότι το Ψήφισμα εκείνο ήταν πρόταση μιας μειοψηφίας –των Ριζοσπαστών–, που δεν πρόλαβε ούτε να διαβαστεί, ενώ η απόφαση της 20ής Ιουνίου 1857 πάρθηκε επίσημα και παμψηφεί.

Διαφωνία του Λομβάρδου με τους Ριζοσπάστες της Ζακύνθου

Διαφωνία του με τους παλαιούς Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς

Οι παλαιοί Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς και της Ζακύνθου –κυρίως το «Δημοτικόν Κατάστημα» του Αργοστολιού– παρακολούθησαν με αρκετή ανησυχία την όλη θορυβώδη πολιτεία και τον παραγοντισμό του Λομβάρδου. Κυρίως έβλεπαν με υποψία την τάση του νέου ηγέτη να ανεξαρτητοποιηθεί από το παρελθόν του κινήματος και να περιορίσει την ιδεολογία του μόνο στον ενωτισμό. Τους βασανίζουν κρί-

σιμα ερωτήματα: Γιατί να ισχυρίζεται ο Λομβάρδος ότι συνεχίζει την ένδοξη περίοδο του Ριζοσπαστισμού (1848-1852-1857), αφού με την ιδεολογική παρέκκλισή του αρνιόταν το ριζοσπαστικό περιεχόμενο του κινήματος; Ως πού θα έφτανε ο ύποπτος νεωτερισμός; Και πού θα οδηγούσε τελικά η παραλλαγή της ιδεολογίας; Είναι πράγματι Ριζοσπάστες αυτοί οι «νέοι» –του Λομβάρδου– ή μήπως χρησιμοποιούν το ψευδώνυμο του Ριζοσπαστισμού για να ικανοποιήσουν προσωπικές φιλοδοξίες; Η κρίση που σοβούσε ανάμεσα στους «παλαιούς» και το νέο ηγέτη του κινήματος ξέσπασε την άνοιξη του 1858. Τότε ο Λομβάρδος ήρθε σε διαφωνία με τους παλαιούς Ριζοσπάστες της Ζακύνθου Δημήτριο Καλλίνικο και Γεώργιο Βερούκιο, που εξέδιδαν το *Ρήγα*, ενώ εκείνος εξέδιδε τη *Φωνή του Ιονίου*. Η διαφωνία όμως αυτή δεν οδήγησε σε ρήξη. Στο τέλος μάλιστα η ομάδα Καλλίνικου – Βερούκιου συμβιβάστηκε με το Λομβάρδο, που είχε άλλωστε μεγάλη τοπική επιρροή, και οι εφημερίδες τους εσυγχωνεύτηκαν σε μια με τίτλο *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* (3 Οκτωβρίου 1859).

Το καλοκαίρι του 1858 νέα διαφωνία εκδηλώθηκε ανάμεσα στο Λομβάρδο και την παλαιά φρουρά της Κεφαλονιάς υπό την ηγεσία του Μομφερράτου – ο Ζερβός έλειπε τότε στην Αθήνα. Ο Μομφερράτος κατηγορεί το Λομβάρδο για τη θεωρητική του παρέκκλιση από τις προοδευτικές, δηλ. τις δημοκρατικές, αρχές του Ριζοσπαστισμού και για τη συμβιβαστική τακτική που ακολουθούσε. Και ο Λομβάρδος προσπαθεί να υποστηρίξει ότι ο Ριζοσπαστισμός είχε μόνο εθνικό περιεχόμενο και δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον «κοινωνισμό» ή τον «κομμουνισμό» –είναι οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο Λομβάρδος κάνοντας υπαινιγμό στις κοινωνικές ιδέες του Μομφερράτου– ούτε με τα κινήματα του 1848 στην Ευρώπη και ότι όποιος ταυτίζει τις έννοιες αυτές διαιρεί τις εθνικές δυνάμεις και εξυπηρετεί «εν αγνοία» του την ανθελληνική πολιτική! Ερμήνευε δηλ. ο Λομβάρδος –με το δικό του τρόπο– στους Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς το περιεχόμενο του κινήματος που εκείνοι είχαν οργανώσει, όταν ο ίδιος ακόμη δεν είχε φανεί στην πολιτική! Οι Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς, για ν' αντιμετωπίσουν τους περιέργους αυτούς νεωτερισμούς του Λομβάρδου, επανεκδίδουν τις εφημερίδες τους *Ο Κεραυνός* του Παναγιώτη Πανά και *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφερράτου (φθινόπωρο του 1858) και αρχίζουν τη μαχητική υποστήριξη των απόψεών τους.

Η αποστολή του Γλάδστωνος Στις αρχές Δεκεμβρίου 1858 ήρθε στα Επτάνησα ο πομπή Γλάδστωνος (William Edward Gladstone), ειδικός απεσταλμένος της αγγλικής κυβέρνησης ως έκτακτος αρμοστής, με εντολή να εξετάσει την κατάσταση και να προτείνει νέες με-

ταρρυθμίσεις του Συντάγματος, δελεαστικότερες από τις προηγούμενες, ώστε να παρελκύσει το ενοχλητικό ζήτημα της Ένωσης. Τότε η διαφωνία «παλαιών» και «νέων» Ριζοσπαστών για το δημοκρατικό ή μη χαρακτήρα του κινήματος εκόπασε προς στιγμήν, για να εκδηλωθεί και πάλι, έμμεσα όμως, τον Ιανουάριο του 1859. Οπωσδήποτε οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που επρότεινε ο Γλάδστων απορρίφθηκαν με μεγάλη πλειοψηφία και με γενναία πολεμική του Λομβάρδου. Και ο έκτακτος απεσταλμένος της Βικτωρίας έφυγε άπρακτος στις 7/19 Μαρτίου του 1859. Αντικαταστάτης του διορίστηκε ο Ερρίκος Στορξ (Knight Henry Storks), ο τελευταίος αρμοστής.

Μετά την αποτυχία της αποστολής του Γλάδστωνος η διαφωνία Μομφερράτου–Λομβάρδου ξανάρχισε την άνοιξη του 1859 με αφορμή το βιβλίο του François Lenormant, *La Question Ionienne devant l'Europe* (Το Ιόνιο ζήτημα ενώπιον της Ευρώπης, όπως μεταφράστηκε, ανώνυμα όμως, από τον Αναστάσιο Γαήτα), που απηχούσε τις απόψεις του Λομβάρδου για την εξέλιξη του Επτανησιακού. Πάλι το επίμαχο θέμα είναι ο δημοκρατικός χαρακτήρας του κινήματος, ανύπαρκτος και πολιτικά επιζήμιος κατά το Λομβάρδο, υπαρκτός και ζυμωμένος με το λαϊκό φρόνημα κατά το Μομφερράτο. Αλλά η δημόσια εκδήλωση του σχίσματος εκόπασε προσωρινά. Μέσα σ' ένα κλίμα κάποιων σκόπιμης συμβιβαστικότητας και με τον αέρα του θριαμβευτή ο Λομβάρδος δεν έδωσε μεγαλύτερη έκταση στο ζήτημα. Άλλωστε είχε εξουδετερώσει όλη τη δημοκρατική Αριστερά του κόμματος: Ο Ζερβός απέχει, ο Μομφερράτος αναγκάζεται να κλείσει την *Αναγέννηση*, ο Πανάς καταδικάζεται και κλείνει τον *Κεραυνό*, ο Καλλίνικος και ο Βερούκιος ενδίδουν και προσχωρούν, καθώς είπαμε, στον πανίσχυρο τοπάρχη και οι εφημερίδες τους συγχωνεύονται με τίτλο *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*.

Μετά το Γλάδστωνο ως το Γεώργιο Α'

Μετά την αποτυχία της αποστολής του Γλάδστωνος το Επτανησιακό πέρασε σε νέα φάση, που κράτησε ως την έξωση του Όθωνος και την εκλογή του Γεωργίου Α' και χαρακτηρίζεται από τροποποίηση της αγγλικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα. Τα σημαντικότερα γεγονότα στην περίοδο αυτή είναι τα εξής:

α) Η αγγλική διπλωματία αποφασίζει να παραιτηθεί από τα Επτάνησα, αλλά συνδυάζει τη λύση αυτή με την έξωση του Όθωνα και την αντικατάστασή του από άλλο βασιλιά, που να ευθυγραμμίζεται πειθήνια με την αγγλική πολιτική απέναντι της Τουρκίας στο ζήτημα των αλυτρώτων.

β) Ο Λομβάρδος προσπαθεί να συνδέσει το Επτανησιακό με το ενωτικό και απελευθερωτικό κίνημα της Ιταλίας υπό το Γαριβάλδη, ακόμη και με τα

σλαβικά απελρωτικά κομιτάτα. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκε υπό την έμπνευσή του ηνωϊταλικό Κομιτάτο στη Ζάκυνθο (1860-1862), που προσπαθεί να ι σε άμεση επαφή με τον ηγέτη του ιταλικού Risorgimento. Στο Istitutola Storia del Risorgimento Italiano στη Ρώμη υπάρχουν οι επιστολές ποιειλαν τότε στο Γαριβάλδη ο Λομβάρδος και άλλα μέλη του Κομιτάτος Ζακύνθου, και ο Φραγκίσκος Δομενεγίνης. Αλλά η προσπάθειά τους ί δεν είχε κανένα αποτέλεσμα – ούτε συνεχίστηκε.

γ) Ο Ζερβός πρόεδρος της Δωδεκάτης Βουλής το 1862, επηρεασμένος από τις ρυργίες της αγγλικής διπλωματίας εναντίον του Όθωνα και μη θέλοντα συνδυαστεί η ένωση της Επτανήσου με έξωση του βασιλιά, που τηρεί ολέθρια για την Ελλάδα, εισηγείται –μπροστά στο κατάπληκτο αατήριο– την «αναστολή» του εθνικού ζητήματος και την ψήφιση διαφόρων «βελτιώσεων», με τις οποίες θα ανακουφιζόταν ο επτανησιακός λαός Μομφερράτος, αντιπρόεδρος της Βουλής εκείνης, παρ' όλο που θέλασσίλευτη δημοκρατία για την Ελλάδα και δημοσιεύει πύρινα άρθρα αντί του βασιλικού θεσμού στον Αληθή Ριζοσπάστη, συντάσσεται εν άποψη του Ζερβού. Την ίδια στάση τηρούν και τα άλλα στελέχη των «αιών» Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς, εκτός από το Γεράσιμο Λιβαίαι το Θεόδωρο Καρούσο, που είχαν προσχωρήσει στο Λομβάρδο. (Βαδάς εμετάνωσε αργότερα για τη στάση του αυτή και ομολόγησε ότρασύρθηκε από το Λομβάρδο.)

Το σχίσμα επιχείρημα των «παλαιών» Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς και ιδίως του Μομφερράτου είναι τούτο: αφού με τον τρόπο που πιταί να γίνει η Ένωση δε θα είναι ουσιαστική απελευθέρωση της Επσου και δημοκρατική μεταμόσχευση στην Ελλάδα, παρά ένωση της ανικτης Ελλάδας με το Προτεκτοράτο της Επτανήσου, δηλ. παραγκωνισής ανεξαρτησίας της Ελλάδας και υπαγωγή της στο άρμα της αγγλικής ιτικής, καλύτερα να αναβληθεί προσωρινά η Ένωση και να επιδιωχθωσωτερικές «βελτιώσεις» για την ανακούφιση του λαού.

Θα μου εζήσετε στο σημείο αυτό να σας διαβάσω ένα μικρό απόσπασμα από ιβλιαράκι του Παναγιώτη Πανά (Βιογραφία Ιωσήφ Μομφερράτου, 11 όπου ερμηνεύει, ο θεωρητικός αυτός του Ριζοσπαστισμού, τη σκεπυ οδήγησε τους δύο θρυλικούς αγωνιστές Ζερβό και Μομφερράτην κρισιμότερη απόφαση της ζωής τους:

Εν τούτοις αγγλική κυβέρνηση, το ^χ ^ι ^δ ^ε ^ς ^τ ^ω ^ς ^μ ^ε ^ν ^ό ^π ^ω ^ς ^ε ^ξ ^έ ^λ ^θ ^η ^τ ^η ^ς ^δ ^υ ^σ ^κ ^ό ^λ ^ο ^υ ^ε ^ν ^ε ^π ^τ ^α ^ν ^ή ^σ ^ω ^θ ^έ ^σ ^ε ^ι ^ς, ^τ ^ο ^δ ^ε ^ό ^π ^ω ^ς ^ε ^δ ^ρ ^α ^ι ^ώ ^σ ^η ^τ ^η ^ν ^ε ^ν ^ε ^λ ^λ ^ά ^δ ^ι ^ε ^π ^ι ^ρ ^ρ ^ο ^ή ^ν ^τ ^η ^ς, ^ή ^τ ^ι ^ς ^τ ^ό ^τ ^η ^ς ^ή ^τ ^ο ^ς ^ε ^ι ^ς ^τ ^ο ^κ ^ό ^ρ ^υ ^φ ^ο ^ν ^α ^υ ^τ ^ή ^ς ^σ ^η ^μ ^ε ^ί ^ο ^ν, ^α ^π ^ε ^φ ^ά ^σ ^ι ^σ ^ε ^ν ^α ^π ^α ^ρ ^α ^χ ^ω ^ρ ^ή ^σ ^η ^ς ^υ ^π'

αυτής δικαιώματι του ισχυρού κατεχομένης νήσους, αλλ' υπό τον όρον της εκλογής αρεστού αυτή ηγεμόνος και αποχής από πάσης προς απελευθέρωσιν των δούλων ημών αδελφών ενεργείας. Έμπορος, δεν ηδύνατο να λησμονήση την πολιτικήν του συμφέροντος. Παρεχώρει την Επτάνησον, όπως κατακτήση ηθικώς την Ελλάδα. Επίστευεν ίσως ότι ούτω πράττουσα θα κατώρθου να μεταφέρει τον αρμοστήν της από Κερκύρας εις Αθήνας, θέτουσα επί κεφαλής αυτού βασιλικόν στέμμα.

Υπό τούτους όρους τελουμένη, η ένωσις είχε απολέση διά τους εν Κεφαλονία ριζοσπαστικούς παν θέλγητρον, και ο Ιωσήφ Μομφερράτος, ο από της πρώτης αυτού εμφανίσεως εν τω πολιτικώ σταδίω καταπολεμήσας και ηγεμόνας και συνθηκολογίας και ελέη, ο ακάματος των αρχών της γαλλικής επαναστάσεως απόστολος, δεν ηδύνατο, χωρίς να προδώση την πολιτικήν του πίστιν, να συμμετάσχη των τούτων ενεργειών και να εργασθή υπό σημαίαν, ην ανέκαθεν κατεπολέμησεν. Ό,τι απήτει ως δικαίωμα, δεν ηδύνατο να δεχθή ως ελεημοσύνην, και μάλιστα ως αιμοιβήν συγκαταθέσεως, ατιμαζούσης κατ' αυτόν την πατρίδα του.

Όπως ήταν επόμενο, ο Λομβάρδος και η ομάδα του αποδοκίμασαν την πρόταση του Ζερβού για αναστολή του εθνικού ζητήματος και υπερθεμάτισαν στο σύνθημα για την Ένωση – και η Βουλή βέβαια τους ακολούθησε. Τώρα πια το χάσμα ανάμεσα στους «παλαιούς» και «νέους» Ριζοσπάστες ήταν αγεφύρωτο. Εξάλλου η διαφορά μεταξύ «βελτιώσεων» και συνταγματικών «μεταρρυθμίσεων» απασχόλησε πολύ τις δύο αντίθετες ομάδες στη Δωδεκάτη Βουλή το 1862. Τα δύο αυτά γεγονότα έδωσαν αφορμή να εκδηλωθεί φανερά το σχίσμα που είχε αρχίσει από το 1858-1859 ανάμεσά τους. Τότε για λόγους σκοπιμότητας το πράγμα είχε κάπως αποσιωπηθεί: τώρα όμως δεν υπάρχει τρόπος να συγκαλυφθούν οι αντιθέσεις, και η πολεμική ανάμεσα στις δύο παρατάξεις γίνεται οξύτατη και μοιραία. Από τη μια μεριά ήταν οι «αληθείς ριζοσπάσται» ή απλώς «ριζοσπάσται», όπως αυτοχαρακτηρίζονται (Ζερβός, Μομφερράτος κ.ά., αλλά κυρίως ο Μομφερράτος, γιατί ο Ζερβός αποσύρθηκε οριστικά από την πολιτική), και από την άλλη οι «ενωτικοί» ή «ψευδοριζοσπάσται» ή «νεοφώτιστοι», όπως τους έλεγαν εκείνοι (Κ. Λομβάρδος, Στέφανος Παδοβάς κ.ά., στους οποίους τώρα είχαν προσχωρήσει, καθώς είπαμε, και οι «παλαιοί» Γεράσιμος Λιβαδάς και Θεόδωρος Καρούσος). Και όχι μόνο αυτό: οι «παλαιοί» ήταν «αποστάτες» και «προδότες» για τους «νέους», και οι «νέοι» «αγυρτεία» και «απάτη» για τους «παλαιούς»...